

XENOPHON. ADDENDA ET CORRIGENDA

DAVID MARSH

(Rutgers University)

The *Addenda et Corrigenda* follow the order of the original article (CTC 7.75–196), which has been revised and supplemented by two recent volumes: Kristeller's *Iter italicum*, vol. 6 (Leiden, 1992) and James Hankins' *Repertorium brunianum: A Critical Guide to the Writings of Leonardo Bruni*, vol. 1: *Handlist of Manuscripts* (Rome, 1997). I owe special thanks to Dott. Giorgio Piras for reporting a Vatican witness of Filelfo's *Lacedaemoniorum respublica*, and to Dr. Gerard Boter for sharing his discovery of Hieronymus Verlenius' translation from the *Memorabilia* and communicating relevant bibliography.

COMPOSITE EDITIONS

p. 87b44. Correct "p. 000 n. 5 above" to read "p. 81 n. 5 above".

III. APOLOGIA SOCRATIS

TRANSLATIONS

1. Leonardus Brunus Aretinus

pp. 109b–110b. Add to *Manuscripts*:

(*) Milan, Biblioteca Ambrosiana, G 95 sup., fols. 131r–132r (Hankins, *Repertorium brunianum*, vol. 1, no. 1438).

(*) Naples, Biblioteca Nazionale, IV B 14, fols. 30r–32v (Kristeller, *Iter* 1.399a; Hankins, *Repertorium brunianum*, vol. 1, no. 1647).

(*) Venice, Museo Civico Correr, Morosini-Grimani 248 (formerly 209), fol. 110r–v, fragmentary (Kristeller, *Iter* 6.278a–b; Hankins, *Repertorium brunianum*, vol. 1, no. 2979).

p. 109b46. Eliminate from *Manuscripts*:

(*) Florence, Biblioteca Nazionale Centrale, II. X. 45, mbr. XV, 61 fols., 52–61, with preface and

fragmentary at the end. This is actually Bruni's translation of the *Hiero*, reported on p. 150b (end) (Hankins, *Repertorium brunianum*, vol. 1, no. 869).

p. 112a7. Add to *Bibliography*:

L. Bruni, *Dialogi ad Petrum Paulum Histrum*, ed. S. U. Baldassarri (Florence, 1994); Bruni, *Opere letterarie e politiche*, ed. P. Viti (Turin, 1996); Bruni, *Laudatio Florentine urbis*, ed. S. U. Baldassarri (Florence, 1999).

IV. CYNEGETICUS

TRANSLATIONS

1. Omnibonus Leonicensus

p. 114b3. Add to *Bibliography*:

"Bonisoli, Ognibene," DBI 12 (Rome, 1970), 234–36 (G. Ballestreri).

IX. HIERO

TRANSLATIONS

1. Leonardus Brunus Aretinus

pp. 149a–153b. Add to *Manuscripts*:

(*) Arezzo, Biblioteca della Città di Arezzo, 145, preface only (Mazzatinti 6.196; Hankins, *Repertorium brunianum*, vol. 1, no. 13).

(*) Florence, Biblioteca Riccardiana, 3600, fols. 103v–109v (Hankins, *Repertorium brunianum*, vol. 1, no. 1034).

(*) Foligno, Biblioteca del Seminario Jacobilli, C. IV. 10, fols. 110r–111r, preface only (Hankins, *Repertorium brunianum*, vol. 1, no. 1046).

(*) Oxford, Bodleian Library, Canon. Misc. Lat. 225, fol. 24r, preface only (Hankins, *Repertorium brunianum*, vol. 1, no. 1802).

(*) Palermo, Biblioteca Comunale, 4 Qq A 8,

fols. 169v–170r, preface only (Hankins, *Repertorium brunianum*, vol. 1, no. 1879).

(*) Paris, Bibliothèque Nationale de France, lat. 5919B, fol. 45r–v, preface only (Hankins, *Repertorium brunianum*, vol. 1, no. 1940).

(*) Toledo, Archivo y Biblioteca Capitular, 101, 3, fols. 33r–34r, preface only (Hankins, *Repertorium brunianum*, vol. 1, no. 2416 bis).

(*) Turin, Biblioteca Civica, fondo Bosio B 186 (Kristeller, *Iter* 6.227b; Hankins, *Repertorium brunianum*, vol. 1, no. 2422).

(*) Urbino, Biblioteca Universitaria, fondo Universitario 73, fragmentary at end (Kristeller, *Iter* 2.207b and 6.247b–248a; Hankins, *Repertorium brunianum*, vol. 1, no. 2486).

pp. 149a–153b. Corrections in single entries:

(*) Genoa, Biblioteca Durazzo, B VI 14. . . .
Read: (*) Genoa, Biblioteca Durazzo, B V 14 . . .
(Hankins, *Repertorium brunianum*, vol. 1, no. 1067).

(*) Leningrad . . . . Read: St. Petersburg. . . .

X. LACEDAEMONIORUM RESPUBLICA

TRANSLATIONS

1. Franciscus Philelphus

p. 159b(end). Add to *Manuscripts*:

Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 3309, cart. XV, fols. 113–120, with preface (communication of Giorgio Piras and Virginia Brown).

XI. MEMORABILIA

TRANSLATIONS

4. Anonymus Ottobonianus

p. 170a20. Add to *Bibliography*:

A. Prosperi, *Tra evangelismo e Controriforma: Gian Matteo Giberti (1495–1543)* (Rome, 1969).

p. 172a1. Add new translation:

7bis. Hieronymus Verlenius (Book 4, excerpt)

Dr. Gerard Boter has identified a Latin translation, with scholia, of *Memorabilia* 4.2.24–36 which Hieronymus Verlenius added to the 1550 revision of his 1543 translation of Epictetus'

Encheiridion. The dedication to Nicolaus Busius, dean of the "ecclesia Bekensis", is dated 24 May 1549. Dr. Boter, who is preparing the *Catalogus* article on Epictetus, generously sent me material about Verlenius, as well as photocopies of this rare printed edition.

Dedication (ed. of Antwerp, 1550). Ornatissimo atque eruditissimo viro et Domino Magistro Nicolao Busio, Ecclesiae Bekensis Decano merittissimo et Sacrae Theologiae Baccalaurio, Patrono suo et amico unice dilecto Hieronymus Verlenius s. d. [*Inc.*]: Graecorum proverbium habet, ornatissime vir, δις καὶ τρις τὰ καλὰ, hoc est, ea quae pulchra et honesta sint non semel modo sed bis et ter dicenda, nam ut auctor est Plato, κόρος οὐδεὶς τῶν καλῶν, id est, rerum honestarum nulla satietas. Existimavi itaque me opere pretium facturum, si Epicteti Enchiridion olim nostra opera emaculatus e graeco versum iam denuo emitterem, non prorsus idem, sed priore illo longe auctius, nam praeter uberiora scholia nostra in obscuriores aliquot locos quae a nonnullis desiderabantur, adiecimus huic Enchiridio tertiam partem (nam antea duabus constabat) in octo capita sectam, quae civilis vitae praecepta continet: ut quemadmodum prima Enchiridii pars eum format qui iam philosophari incipit, et secunda eum instituit qui iam in philosophia aliquousque progressus proficere incepit, ita tertia haec pars virum in repub. versantem et civilem agentem vitam optimis erudiat praeceptis. Quam selegimus ex graecis Collectaneis Ioannis Stobaei vere aureis, nam ea mihi non Collectanea, sed thesaurus quidam pretiosissimarum rerum videntur. Omnia enim Graecorum monumenta vir ille evoluit et, acri iudicio summoque delectu adhibito, in locos communes sententias praeclaras philosophorum poetarum et oratorum redegit. Nec cuiquam id temere aut inconsulto factum a nobis videri debet, adiecisse quaedam quae vetus exemplar graecum non habebat, quasi Epictetus sua illa praecepta in eam Enchiridii formam digesserit quam hodie habemus. Nam constat Epictetum plurima scripsisse et ex eius scriptis Arrianum illius studiosissimum has collegisse in eam quam modo habemus Enchiridii formam. Quare tantum abest ut in hoc me peccasse putem, ut multum gratiae et benevolentiae apud stu-

diosos me initurum sperem, quod aureolas illas sententias apud Graecos sparsas in unum quasi corpus redegerim.

Quoniam vero in Arriani mentionem incidimus, ne forte quispiam superstitiosior ad hoc nomen ceu impium et infaustum resiliat (est enim hic auctor apud Graecos quam apud Latinos notior), libet ex Suida quaedam de hoc ipso subicere. Fuit igitur hic Arrianus patria Nicomediensis, philosophus Epicteteus, hoc est Epicteti sectator, floruit autem Romae Adriano et M. Antonino imperatoribus, quibus ob summam eruditionem [eruditorem *ed.*], eloquentiam et vitae integritatem adeo carus fuit, ut magnis in repub. Romana honoribus functus, usque ad consulatum euectus fuerit. Porro Xenophontis dictionem adeo feliciter aemulatus est ut minor sive iunior Xenophon appellatus sit, nam et librorum Xenophontis argumenta et titulos ad sua opera transtulit. Nam ut Xenophon 7 libros τῆς ἀναβάσεως Cyri scripsit, ita hic 8 libros ἀναβάσεως Alexandri posteris reliquit, quibus expeditiones et res bellicas ab Alexandro Magno gestas complexus est. Ad haec, ut Xenophon παιδείαν [παιδίαν *ed.*], hoc est, disciplinam et instituta Cyri iunioris, cuius in bello comes fuit, scripsit, ita Arrianus tribus libris vitam Epicteti et absolutissimam eius philosophiam persecutus est, quos velut flores ex innumeris Epicteti libris qui temporum iniuria interciderunt descripsit; unde mihi persuadeo Enchiridion hoc fragmentum quoddam esse illorum trium librorum. Atque haec de Arriano eiusque scriptis praefati sumus, pluribus fortasse quam par erat, ut curioso lectori fieret satis. Atque haec quidem hactenus.

Cum vero editionem hanc alteram adornarem, commodum incidi in epistolam quandam Hippocratis Coi medicorum principis quam scripsit ad Demagetum de risu Democriti philosophi. Quod argumentum cum mire placeret—erat enim totum morale, nec abhorrens ab Epicteto nostro—epistolam hanc e graeco verti. Nesciebam enim hanc inter Hippocratis opera extare. Repperi [Reperi *ed.*] itaque eam postea versam a M. Fabio Calvo Reginate, qui totum Hippocratem vertit, quam cum perlegissem et cum graeco exemplari et nostra versione contulissem, non paenituit suscepti laboris. Mirum enim quantum graeca a latinis dissidebant—poteram enim plures quam viginti locos annotare, si libuisset, perperam versos—insigniores

tamen aliquot lapsus annotavimus, ut candidus lector intelligat non per omnia veteribus interpretibus fidendum et ex hac una epistola coniciat quantum vir ille exorbitavit a genuina lectione et germano sensu in toto Hippocrate vertendo.

Et quoniam summa fere totius philosophiae est, ut sese quis norit, adiecimus et Dialogum sumptum ex 4 libro Xenophontis de dictis et factis [factis *ed.*] Socratis, qui hoc ipsum elegantissime docet, nihil definiendo aut asserendo, sed interrogando, quod Socrati et veteri Academiae peculiare fuit.

Hunc itaque ingenioli nostri partum tibi dicere volui, ornatissime atque eruditissime vir, ut hoc literario munusculo in favorem et benevolentiam ita tuam me insinuarem, cuius candidissimos mores et humanitatem ante multos annos, cum Lovanii agerem, perspexi et miratus sum. Sit itaque hic libellus familiaritatis nostrae auspiciis et amicitiae mutuae pignus et monumentum. Quem si velut paedagogum aliquem et gubernatorem vitae nostrae asciscamus [asciscanus *ed.*], ut Homericus ille Phoenix Achilli custos et paedagogus additus est, non modo docebit nos, ut ille suum Achillem Μύθων τε ῥήτηρ' ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων [*Il.* 9.443], id est, "Res gerere et apte dicendi munus obire". Sed etiam contra omnia fortunae iacula invulnerabiles reddet et multo securius undique muniet quam Vulcania illa arma Achillem aut eadem Virgilianum Aeneam protexerunt, quorum alter iniuria offensus ab ira, alter ab amore sauciatus et foedissime victus est, si fabulis credimus. Vale et nos, ut facis, amare perge. E Museo nostro 9 Calend. Iunias Anno quadragesimo nono supra Millesimum [*sic*].

Memorabilia 4.2.24–36. [*Inc.*]: Dic mihi o Enthydeme [*sic*] num aliquando Delphos profectus es? Euthy. Bis sane eo profectus sum. Socra. Considerasti igitur praeceptum illud templo inscriptum, Nosce teipsum? . . . / . . . [*Expl.*]: Socra. Verum haec fortasse ob id quod nimium credebas te scire ea, non considerasti pressius.

Edition:

(photo.) 1550, Andwerpiae (Antwerp): apud Ioannem Loëium (Ianne van Loo). *Epicteti Stoici philosophi nobilissimi et sanctissimi Enchiridion. Hieronymo Verlenio interprete, priore illo longe locupletius. Item Epistula Hippocratis Coi medicorum principis de risu Democriti plane moralis et lectu dignissima, una cum fragmento Xenophontis de cognitione sui. Omnia scholiis uberioribus per*

eundem illustrata. Vienna, Österreichische Nationalbibliothek; Xanten, Stiftsbibliothek.

Biography:

Hieronymus Verlenius (Vairlenius, Verlensis) was born in 1511, either in the village of Verle near Diest or in 's-Hertogenbosch (Den Bosch, Boisle-Duc). He studied Latin and Greek in 's-Hertogenbosch at the Fraterhuis of the Brothers of the Common Life. After further studies in philosophy and theology at Louvain, he returned to 's-Hertogenbosch and taught Latin and Greek at his *alma mater*, the Fraterhuis. In 1552 Verlenius moved to Utrecht. There he lectured in the Convent of St. Catherine on the Psalms and Paul's Epistles, and in 1557 became pastor of St. Jacob's. In 1566, he moved to the predominantly Protestant city of Haarlem, where he worked for the bishop as vicar-general—a position which apparently left him little time for further scholarship. When the bishop left Haarlem in 1572, he assumed the management of the diocese. On May 29, 1578, he was badly wounded in fighting that broke out during a Corpus Christi procession. He died in 1589.

Works:

Revised edition of J. Marinus, *Syntaxis linguae latinae* ('s-Hertogenbosch, 1542); Latin translation of Epictetus' *Encheiridion* ('s-Hertogenbosch, 1543); revised second edition of the preceding, with texts of Hippocrates and Xenophon (Antwerp, 1550); edition of the Greek text of Epictetus' *Encheiridion*, with fragments from Stobaeus (Louvain, 1550); *Een schoone verclarynghe des hondersten achtenden psalms beginnende int latijn: Beati immaculati in via . . . met en wtlegginghe des drienvijftichsten psalms daer voor ghestelt, ende noch een verclaringhe des hondersten*

ende seesendertichsten psalms (Utrecht, 1553); *Commentariorum libri tres in omnes psalmos davidicos* (Louvain, 1558); *Ignatii archiepiscopi Antiochae Epistulae, graece cum latina interpretatione et scholiis* (Antwerp, 1566).

Bibliography:

Jöcher 4.1537–38; Van der Aa 7.53; *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 3.1265–66.

p. 175a21. Add new commentary:

a bis. Hieronymus Verlenius

To his translation of Xenophon, *Memorabilia* 4.2.24–36, Hieronymus Verlenius added two pages of brief scholia on the Delphic injunction "Nosce teipsum".

Commentary (ed. of Antwerp, 1550). Scholia in fragmentum Xenophontis de cognitione sui. [*Inc.*]: *Considerasti igitur praeceptum illud templo inscriptum*. Tradunt nonnulli templo Apollinis delphici tria haec apophthegmata inscripta fuisse: Nosce teipsum; Nequid nimis, et Sponde, noxa adest. Verum duo illa posteriora tamquam Deo indigna reiciuntur ab aliis . . . / . . . [*Expl.*]: Idem in 5 de finibus [cf. Cic., *Fin.* 5.44.5–7]: Iubet nos Pythius, inquit, Apollo noscere nosipsos; cognitio autem haec est una, ut vim nostri corporis animique norimus.

Edition, Biography, Bibliography: see above.

XII. OECONOMICUS

TRANSLATIONS

1. Marcus Tullius Cicero

p. 177a24. Read: *Oeconomicus* VIII.2–3.